

Facaa'ina Odeeaffannoo Soba Lolu

Barruu Dhugummaa qorannoo fi Mirkanaa'ina

Mirga Abbummaa Afrikaa Chekii, 2020

Qabiyyee barreffama kanaa itti fayyadamuufis ta'ee irra deebi'anii fayyadamuuf; Aafrikaa Cheeki dhaabanni miidyaa Fojootiif beekamttiin hanga kennametti odeefanno barreffama kana keessa jiru itti fayyadamuun yookaan deebisanii maxxansuun ni danda'ama. Odeeffanno barreffam kana keessa jiru akkaataa haayyama CCBY_NC_ND 4.0 jedhamu, kan barreffamicha guutuusaa yookaan gamisasaas dhimma daldalaaf itti fayyadamu dhoorkuttin ta'uu qaba. Baldhinna akkaataa itti fayyadama barreffamichaakaraa wwbsaayitii kanaatiin ilaaluun ni danda'ama:

[creative commons.org/licenses/by-nc-nd/4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0)

Qaamni qabiyyee barreffama kanaa barreffamoota biro keessatti yeroo fayyadamuu barbaade kamiiyyuu mdaa odeeffanno fudhatee sanaa seera isaa eegee eeruu qaba. Barruulee dhugummaa qorannoo weobsaayitii Afrikaa Cheeki irratti maxxanfaman dhimma barnootaa, leenjii adda addaa, gabaasaa fi dhimmoota yeroo xiinxalluuf itti fayyadamuun kan danda'amu ta'ee, Afrikaa cheekiif beekamtti keennuun garuu dirqama. Akkasuams, dhumma irratti barreffamni akkana jedhu jiraachuiu qaba, “ Gabaasni kun dhaabbata dhugummaa qorannoo walaba ta'ee Aafrikaa Cheeki jedhamuun kan barraa'eedha. Itti dabaluunis hidha barruu weobsaayitii Aafrikaa Cheeki irratti maxxanffame arggachuuf tajaajilu barreffamicha irratti eeruun dirqama.

Qabiyyee

Seensa

Dhaamsa hooganaa olaanaa Aafrikaa Cheeki.....	4
Waa'ee barruu kanaa.....	4

Odeeffannoo Sobaa adda baasuu

Dhugummaa qorannoo fi barbbaachisumma dhugaa	5
Dhugummaa qorannoo fi barbbaachisumma dhugaa	6
Gorsaa maxxanssa tokko marsaa hawaasaa irratti maxxansuu fi maxxansuu dhiisuuf gargaaran	7
Meeshalee dhugammaa qorannoof oola	8

Karaalee suuraa sobaa addaan baasuuf tajaajilan

Karaalee Vidiyoo sobaa addaan baasuuf tajaajilan	9
Dhugaa vs. yaada nama dhuunfaa: Maaltu qoratamu danda'a?	11
Duuraa duuba shanan dhugummaa qorannoo Aafrikaa cheeki	12

Hayyoota ogummaa adda adaa qaban qunnamuudhaaf;

Dhugummaa qorannoo odeeffannoo Fayyaa	13
---	----

Seensa

Dhaamsa hooganaa olaanaa Aafrikaa Cheeki

Namooni murtoolee adda addaa jireenyasaanii irraatti karaa adda addaatiin dhiibbaa geesisuu danda'u yeroo adda addaatti ni murtteessu. Kana gochuudhaaf odeeffanoolee hawaasaa keessa jiran irratti hundaa'uudhaan. Haa ta'uu malee odeeffannooleen hawaasa keessa jiran irra caalaan isaanii kan dhugaa hin taanee yookaan sababa adda addaatiif jijiiramanii kan dhihaatan fi dogoggorsiisoodha. Sababa kanaaa fi kanneen birootiif gaheen miidiyaan jirenya hawaasa tokkootiif qabu kan yeroo kammiiyyu caaluu dabalaan dhufeera.

Kana hubachuudhan Aafrikaa Cheek umanni odeeffanoor dhugaa fi murtteessoo kallattii adda addaatiin jirenyasaanii irratti dhiibba qaban arggachuu qaba amantaa jedhuun kan hundeffameedha.

Hojiin keenya dhuggummaa fi amanamummaan hawaasa keessatii fi miidiyaalee Aafrikaa keessatti akka jiraatu jajjabeessuudha. Akkasumas hawaasni, dhaabbileen miidiya fi dhaabileen miti-mootummaa odeeffannoo tokko akkauma jirutti dhimma itti bahuu osoo hin taane dhuggummaa isaa sirriitti adda baasu akka qabu ni jajjabeessa. Kaayyoon guddaan Aafrikaa Cheeki faffaca'uudeeffannoo sobaa hirdhisuu fi hawaasni odeeffannoo dhugaa qofa akka fayyadamu hubachiisuudha.

Karaalee faffaca'iinsa odeeffanoolee sobaa ittiin hirdhisuuf hojjannu keessaa tokko dhaabilee miidiya fi dhabilee dhuggummaa qorannoo irratti dalaganiif leenjii adda addaa keenuu dha. Hojiin dhuggummaa qorannoo dhaabbilee akka odummaatti hojii dhuggummaa qorannoo hojjatan qofa irratti murtaa'ee hafuu hin qabu. Keessattuu yeroo faffaca'iinsa odeeffannoo sobaa haalaan dabnbale kanatti qaamni kamiiyuu odeeffannoo tokkoo dhimma itti bahuun dura dhugumaa isaa sirriitti qorachuu qaba. Addatti gaheen gaazexeessitooni odeeffannoo sobaa jirenya hawaasaa miidhu ittisuu irratti qaban hedduu olaanaadha jennee amanna. Akka walii galaatti gaheen dhaabbileen miidiya odeeffannoo sobaa ittisuu keessattu qaban hedduu olaanadha. Kanaaf, akka miidiyaatti, odeeffannoo tooko oduudhaafis ta'ee dhimma biraatiif itti fayyadamuun dura dhuggummaa isaa sirriitti qorachuu dirqama ogummaa qabu. Kana amanuudhaan dhaabanni keenya dhaabata miidiya Fojoo Miidiya jedhamu wajjin walitti dhiheenyaan hojjachaa jira.

Noko Makgato

Waa'ee barruu kanaa

Barruun dhuggummaa qorannoo fi malleen odeeffannoo sobaa ittin adda baasan qabate kun gaazexeesitoota Aafrikaatiif jecha dhaabbata Aafrikaa Cheeki jedhamauun kan qophaa'edha. Gaazexeesitoota Aafrika beekkumsaa fi gorsa qabatamaa faffaca'iinsa odeeffannoo sobaa ittisuudhaaf oolu kan of keessaa qabuudha. Barruun kun yeroo addunyaan vaayiresii Koroonaatiin woreeramaa jirtutti kan qophaa'ee fi irra caalatti odeeffanoolee sobaa waa'ee fayyaa wajjiin wal qabatanii facaafaman to'achuu irratti kan xiyyeffaatuudha. Odeeffannoo dabalataatiif, akkasumas gabaasaalee dhuggummaa qorannoo wajjiin wal qabatee bahan hordofuudhaaf karaa wbsaayitii keenyaatiin nu hordofaa. Websaayitiin keenya isa kana africacheck.org

Odeeffannoo Sobaa adda baasuu

Dhugummaa qorannoo fi barbbaachisumma dhugaa

Odeeffanoon soba faffaca'uun addunyaadhaa waan haara miti. Yeroo ilmi nama lafa irratti uumame itrraa eegalee karaa adda addaatiin odeeffannoob sobaa faffaca'aa tureera. Addunyaa hardhaa keessatti garuu carraan odeeffannooleen sobaa haala salphaa ta'een faffaca'an baayye salphaadha. Addatti odeeffannoob sobaa waa'ee fayyaa wajjiin wal qabtee faffaca'uu midhaa hamaa qaqqabsiisuu danda'a. Miidhaa sababa odeeffannoob sobaatiin dhukkubni shiftoo, pooliyoo fi Vaayiresii Koroona (COVID-19) fide ilaaluun ni danda'ama.

Fakkeenyaa 1

Gaafa guyya In April 2020, suuraan nyaata saamsame agarsiisu bulchaa biyya Keeniya yeroo sana kan ta'an Miko sankoo tiin qaruuraa alcholli wajjiin kennamaa ture maxxanfamuudhaan akkas jechuun ibsane, " akka qorannoob dhaabbata fayya addunyaa fi dhabbilee dhimma kana irratti hojjatan biro ibsutti alkooliin kooroonaa Vaayiresii fi vaayiresoota biro ajjeesuudhaaf ni tajaajila jedhe. Viidiyo karaa Whats up-tiin facaafamaa ture irratti Kooganikiin qabiyyee alkoolii guddaawaan of keessaa qabuuf vaayiresii koroona waan ajjeesuuf akka saayinaayitazarii afaaniitti itti fayyadamuu gaariidha jedhe. Akka dhaabbata Fayyaa Addnuyaatti Alkooliin qabiyyeen alkoolii isaa dhibbaantaa 60% hin caalle qaama irratti yoo fayyadamne vaayiresii gogaa keenya irraa ajjeesuudhaaf ni fayyada. Haa ta'uu malee, Alkooliin gara keessatti dhuguun Vaayiresii kammiyuu hin ajjeesu. Inumaayyuu namni Vaayiresii Koroonaatiin qabame tokko Alkoolii yoo dhuge miidhaa cimaa Irraan gahuu danda'a

Fakkeenyaa 2

Haakimni biyya Inglizi tokko joornalii meedikaala gara dhuma bara faranjootaa 1990 irratti talaalli dhukkuba shiftoo fi Ootizimii gidduu haariiroon jira jechuudhaan, dhukkubni shiftoo addunyaarratti faffaca'uudhaaf sababas jedhee ture. Haa ta'uu malee, Qorannoob Haakima sana gara boodaa irra dhugaa ta'uu dhabuunsa mirkannee. Barruun yeroo sana barraa'e addunyaa irratti soda guddaa uumuudhaan, hanga ammaati maatiin hedduun ijomlee isaanii talaalli dhukkuba shifto kana fudhachiisuu ni sodaatu

Fakkeenyaa 3

Bara faranjootaa 2003 gara gidiutti yeroo abbootiin amantaa fi aanga'ooni siyaasa kaaba Naayijeeriya hordoftoonni amantaa ijoolee isaanii rakkoo dhala dhabuu fida jechuudhaan taallii pooliyoo akka hin fudhachiisne gorsanitti dhukkubni pooliyoo biyya Naayijeeriya keessaa baduuf jedhee ture. Gara boodaa odooffannoob faffaca'aa ture soba ta'un baramus, miidiyaalee osoo dhugummaa isaa hin qoratiin odeeffanicha gabaasaa turaniiru. Booda irra gabaasni sun haqamus, sababa odeeffannoob sobaa faffaca'een dhukkubni Pooliyoo biyya Naajeriya keessatti haalaan babbaldhachuudhaan biyyoota ollaa biroofis qormaata ta'ee ture

1. Africa Check: Nairobi governor Sonko puts families at risk with 'coronavirus-busting' alcohol in food packs, africacheck.org/fact-checks/spotchecks/nairobi-governor-sonko-puts-families-risk-coronavirus-busting-alcohol-food
2. Africa Check: Big data study confirms: Vaccines do not cause autism, africacheck.org/fbcheck/vaccines-do-not-cause-autism
3. Africa Check: Why fact-checking matters, africacheck.org/fact-checks/blog/why-fact-checking-matters

Dhugummaa qorannoo fi barbbaachisumma dhugaa

Odeeffanoo dhugaa gabaasuu wajjiin wal qabatee gaazexeesittonni kan yeroo kamiiyyuu caala yeroo amma kanatti dhiibba jala jiru. Namni bilbila harkaa of harkaa qabu kamiiyyu barreeffamoota, suuralee, ssur-sagalee fi sagalee adda addaa salphatti dhugummaa isaa osoo hin qoratin facaasuu ni danda'a Odeeffanoon hin qulqulloofne salphatti karaa marsaalee hawaasaatiin facaafamuu danda.a.Uumama isaatiin odeeffaannoob sobaa amala salphatti faffaca'uu qaba. Gaazexeesittonni fi dhugummaa qorattooni gabasaale hojjatan of eegannooguddaadhaan hojjachuudhaan fafaca'uu odeeffannoolee sobaa ittisuukreesstai gahee isaanii bahuu qabu. Kan hin godhan taatan, faffaca'uu odeeffanoo sobaa hirdhisuu osoo hin taane innummaayyu itti dabalaaruu jechuudha. Kanaaf, malleen dhugummaa qorannoo akkaataa dhugummaa barreeffamootaa fi suur sagalee qorachuudhaan faffaca'uu odeeffanoo sobaa hirdhisuu nama barsiisa.

- Beekkumsa Uumaamaa fayyadami. Wanti tokko dhugaadha jedhanii yaaduun kan nama riffachiisuu, haarawa yookaan hedduu gaarii yoo ta'e, odeeffannoob akkasi yeroo hedduu dhugaa ta'ee argama.
- Yeroo hundaa dhimma tokko gadi fageenyaan ilaali. Yeroo hundaa odeeffannoob tokko itti fayyadamuu yookaan quoduuun dura namni sun odeeffannoob sana ees-saa argate? Maliif odeeffannoob sana qoode jennee gaafachuu qabna.
- Akkasumas qabiyyeen barreeffamoota dogoggora qubee yookaan galuumsaq qabanii soba ta'a. Odeeffannoob wanti tokko uumameeru jedhu yoo argattan, fakkeenyaaaf odeeffannoob waa'ee mormii fi jeequmsaa wajjiin wla qabatu, wanti uumame jedhame sun uumamuu isaa karaa "search Google news" -tiin yookaan ta'een raawwatame jedhame sun miidiyalee walaba jedhamanii yaadaman bi-rootiin gabaafamuu fi dhiisuu isaa mirkanoeffachuu barbaachisa.
- Yeroo akkasii teessoo (URL)s weesaayitii sanaa ilaaluu qabdu. Weesaayitiin yookaan fuulli feesbuukii odeeffannoob sobaa qabu URL weesaayitii yookaan fulula feesbuukii odeeffannoob dhugaa qabu wajjiin wal fakkaatu qabna.
- Dhugummaa odeeffannoob tokkoo yoo shakkite madden birooo, sur-sagalee fi suuraawan iddo birootti maxxfama ilaali. Oddeeffannichi odeeffannoob dhugaa fakkaataa? Waa'ee fuula marsaa hawaasaa sanas siritti qorachuun odeeffannoob sun dhugaa ta'uu fi dhiisuu isaa adda baasuuf ni tajaajila.

Gorsaa maxxanssa tokko marsaa hawaasaa irratti maxxansuu fi maxxansuu dhiisuuf gargaaran

Jalqabaan

- Suur -sagalee yookaan suuraa tookko yoo argine deebisnee tiwiitarii keenya, WhatsApp, yook fuula feesbuukii keenya irratti deebisne maxxansuun dura, dura irra deebinee gaafii wa'ee suuraa yookaan suur sagalee sanaa of gaafachuu qabna.
- Madden marsaa hawaasa yeroo akka maddaatti fayyadamnu haftee qabiyyee itti fayyadannuu qabaachuu qabna. Fakkeenyaaaf, barreeffama marsaa hawaasaa irraa tooko akka maddaatti yeroo fayyadamnu haftee isaa kaayyachuu qabna.

Lammaffaa, madda odeeffannoo adda baasuu

- Marsaa hawaasaa akka maddaatti fudhatame jiraachuu fi jiraachuu dhabuun isaani adda baasuun barbaachisaadha
- Seenaan duubaa abba akkaawontii marsaa hawaasa sana ilaaluudhaan, kana dura eenyu fa'a wajjiin walitti dhufeenya uumaa akka ture, maxxansaalee akkamii akka maxxansaa ture ilaaluudhaan qabiyteen maxxansi namni sun kana dura maxxansaa ture seera qabeessa ta'uu fi dhiisuu isaa siritti ilaalu
- Namni odeeffannoo sana qoode marsaalee hawaasaa akka feesbuukii, tiwuutarii, whats up, Liinkidiinii, Instaagiraamii fi kanneen biro fayyadamuu? Ni fayyadamu yoo ta'e qabiyteen odeeffannoo sana keessa jiruu fi marsaalee hawaasaa irratti quodame wal fakkaataa?

Sadaffaa, qabiyee odeeffannoo sanaa adda baasuu

- Oddeffannicha madden odeeffannoo biro wajjiin wal bira qabanii madaaluu.
- Suuraalee fi sur-sagalee fuula marsaa hawaasaa tokko irratti maxxanfame facaasuun dura yaada namoonni laatani siritti dubbisuun suuraan yookaan sur- sagaleen sun dhugaa ta'uu isaa siritti mirkanneeffachuuun barbaachisaadha.
- Dhiimma fuulli marsaa hawaasaa sun banameef beekuudhaaf, fayyadamaan fuula marsaa hawaasaa kun yeroo hangamiif fuula marsaa hawaasaa sanatti akka fayyadamaa ture ilaaluudhaan, fuulli marsaa hawaasaa sun kaayyao maaliif akka baname qorachuu
- Iddoofi yeroo maxxanssi sun itti maxxanfame siritti ilaaluudhaan qabiyteen isaa dhugaa ta'uu fi dhiisuu adda baasuu
- Barreeffamni tokko akka jecha namni tokko jedheetti yoo dhihaate barreeffamichis sun jecha nama jechicha jedhe jedhamee san ta'uu fi dhiisuu isaa siritti qorachuuun barbaachisaa dha
- Yeroo hundaa suuraa tokko maxxansuun dura dhugummaa isaa siritti adda baasuu.

Dhugummaa Odeeffannoo tokko ni shakkita taanaan wantoota armaan gadii samutti qabachuu qabda.

- Odeeffanoolee biro nama sanaan kana dura facaafaman barbaaduudhaan seera qabeessumaa isaanii ilaalu
- Odeeffannoon sun yeroo fi iddo jedhametti raawwatameeraa? Wantoota aramaan gadii siritti ilaali;
 - a. Barreeffamota adda addaa, mallattoolee adda addaa ; fakkeenyaaaf barreeffamota akka Biil boordii fi
 - b. Alaaba
 - c. Laakkofsa gabatee Konkolaataa yookaan haayamni konkolaataa maal akkka fakkaatu
 - d. Daandii namoonni irra konkolaachisan kanneen akka gaarreen fi dildilaawwaanii fi haala qilleensaa iddo fi yeroo sanaa
- Suur- sagaleen suna keessatti afaan kamtu haasa'ama?
- Beeksifni yeroo murtaa'ee yookaan haallii uffanna nama beeksisa sana hojjatuu waan himu qabaa?
- Suur sagaleen yookaan suuraan odeeffannoo achi keessea jiru jijiiruudhaaf irraa murame jiraa?
- Suur-sagleen karaa kamiinuu jijiiramee jiraa? Fakkeenyaaaf sararoota ciccitoo ta'an kan muldhatan yoo ta'ee yookaan Istaandardiin suur-sagalee sanaa gadi bu'aa yoo ta'e fi kanneen kan fakkaatan ilaaluudhaan suur-sagaleen sun dhuguaa ta'uu isaa shakkuun ni danda'ama.
- Suura tooko yoo argine suuraalee kana dura iddo suuraan amma kun itti kaafametti kaafama wajjiin wal bira qabii ilaali . Wal fakkeenyaa qabaa?

Meeshalee dhugammaa qorannoof oolan

Marsaan hawaasaa suuraalee, sur-sagalee fi odeeffannoolee biro haa salphaa ta'een, barreeffamoota dheddeeroo caalaa,fafacaasuudhaaf hedduu gargaara. Malli dhugummaa yeroo fudhannee dhugummaa qabiyeyewwan suurawwan fi suur-sagalee akka qoranu nu gargaara. Kana gochuu keessatti suuraa fi suur-sagalee akka madda odeeffannootti fudhachuudhaan qabiyyeen suuraa yookaan suur-sgalee sanaa maal akka ta'e akka qoranuuf nu gargaara. Kan gochuudhaan qaamaa faffaca'uu odeeffannoob sobaa ta'uu dhiisna.

Suuraa fi suur-sagaleen adda addaa yeroo adda addaatti karaa intarneetaatiin ni faffaca'a. Kanaan wal qabatee yeroo hedduu gaafin ka'u waa'ee qabiyee suuraa yookaan suur-sagalee qofa osoo hin taane suuraan yookaan suur-sagaleen sun kanaan duraa maxxanfamee jiraachuu fi dhiisuu isati. Akkasumas, iddo, yeroo fi haalli keessatti suuraan yookan suuraan sagaleen sun maxxanfames ni ilaallama. Akka kanaf tolu, suuraalee fi suur-sagalee dhugummaa isaanii shakkina dursineetii irraa gadi buusnee ol kaawwachuu qabna.

Karaalee suuraa sobaa addaan baasuuf tajaajilan

Google reverse image search

Malli kun akkuma mala ittiin google irraa odeeffaannoo ittiin barbaadamu birroo ta'ee, mala kanaan kan barbaadamu ergaa barreeffama osoo hin tane suuraadha. Malli kun suuraan sun kana dura maxxanffamee jiraachuu fi dhiisuu, fi maxxanfamee ture taanaan eessaattii ,yoom fi haala in ni keessatti maxxanfame kan agarsiisuudha.

TinEye

Karaa wwbsaayitii 'tineye.com' jedhamuutiin duraa duuba 'google image search' dhaaf fayyadamtan fayadamaa. TinEye mala suuralee yookaan sur-sagalee sobaa adda baasuudhaaf oolu ta'ee suuraalee yookaan suur-sagalee akkataa wal duraa duuba yeroo isaan maxxanfamaaniitiin kan agarsiisuudha. Kana gochuudhaan suuraan yookaan suur-sagaleen sun yoom, eessatti fi haala kam keessatti akka maxxanfaman adda baasuudhaaf gargaara. Fakkeenyaaaf, suuraa irra deddeebiidhaan jijjirame kan jedhu irratti yoo cuqaasatan suuraan jijjirame agarsiisa.

RevEye

Malli RevEye Reverse Image Search' jedhamu aplikeeshiinii kompiitara irratti fe'amu ta'ee suuraa sobaa adda baasuudhaaf kan gargaaruudha. Erga kompiitara irratti fe'amee booda suuraa irratti cuqaastuu gara mirgaa tuquudhaan filannoon 'all search engines' jedhu kan bahu yoo ta'u suuralee heduu al tokkotti ilaaluudhaaf kan tajaajiluudha.

Karaalee Vidiyoo sobaa addaan baasuuf tajaajilan

Reverse image search

Suuraa yookaan Suur-sagalee sana gadi buusuudhaan mala reverse image search jedhamuun suuraan sun yoom, eessatti fi haala kam keessatti akka maxxabfame qorachuudhaaf mala gargaaruudha

Weebsaayitii ‘Amnesty International’s YouTube Data Viewer’

Weebsaayitii ‘Amnesty International’s YouTube Data Viewer’ jehamu gargaaramuuun suuraalee fi sur-sagaleewan sobaa adda baasuu danddeenya.

Weebsaayitii ‘evidence.amnestyusa.org’ jedhamu koophii gochuudhaanw URL YouTube video keessatti iddo ‘search bar’ jedhutti yoo galchitan suur-sgaleen sun yoom, eessatti fi haala kam keessatti akka maxxanffame isinitti agarsiisa.

InVID Verification Plugin

Malli kun mala suuraa fi suur-sagalee bakka tokotti qorachuudhaaf tajaajluudha. Geessituu yokan hidha kana fayyadamaa. (invid-project.eu/tools-and-services/invid-verification-plugin) maqaa abbaa fuula marsaa hawaasaa sana fuula duratti mallatoon magariisni jira taanaan fuulli marsaa hawaasaa sun mirkanee’ra jechuudha.

Fuula tiwuutarii mirkanessuu

- Malleen armaan gadii kanneenis gargaaramaa
- Fuula tiwuutarii mirkaneessuuuf (twitter.com/search-advanced)
- Suurale sobaa adda baasuuf (images.google.com) Google Earth (google.com/earth) and Google Kaartaa fi iddo adda baasuuf (google.com/maps).

Iddoo mirkaneessuu

Lakkofsa ummata mirkaneessuu

Malli kun akkaata bladhinnaa iddo tokkoo adda baasaanii bay’innaa ummataa lafa sana irra qubachuu danda’anii ittin tilmaamaniidha. (mapchecking.com)

Baay’ina Namoota Tilmaamuu

Kun meeshaa sarara irra ta’ee dandeetii iddo san tilmaamuun baay’na namoota heduu qorachuuf kan isiin gargaarudha. Yeroo dhufuutti Namoon siyaasaa lakoofsa namoota hiriira irratti hirmataan waman, gara mapchecking.com irra deemuun iddoon sun namoota meeqa akka danda’u beekuu ni dandeesu.

Karaalee dhugumaa suur-sagalee ittiin qoratan

Daataa mirkanaa'a barbaduu

Maddeen kunneen odeeffannoo dhugaa arggachuuf akka ka'uumsa gaaritti ni tajaajilu. Haa ta'uu malee, odeeffannoo madden kana irraa irraa argame akkuma jirutti fudhannee sirriidha jechuu osoo hin taane madden biroo odeeffannoo wal fakkaataa dabarsan wajjiin wal bira qabnee ilaaluu qabna

Maddeen Odeeaffannoo

- Dhabbata Istaatiksii
- Dhaabbilee iddil Adunyaa kanneen akka Dhaabbata Mootummoota gamtoomanii fi Baankii Addunyaa
- Yunivarstiilee fi dhaabbilee qorannoo fi qo'annoo
- Mootummaa
- Dhaabilee ogummaa
- Joornaalota adda addaa
- Hayyoota
- Dhaabbilee dhugummaa qoratan kanneen akka Aafrikaa Cheeck

Maddeen odeeffannoo Fayyaa Addunyaa

- Inistiututii madaallii fi gahuumsaa fayyaa (healthdata.org)
- Dhaabbata Fayyaa Addunyaa (who.int)
- Baankii Addunya(worldbank.org)
- Unicef (unicef.org)
- Odeeaffannoo qabatamaa karaa intarneetaa barbaaduu

Madda odeeffannoo Covid-19

- Dhaabbata Fayyaa Addunyaa (who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019)
- Ministeera Fayyaa biyyalessaa (poynter.org/coronavirusfactsalliance/)
- Info Finder

Aafrikaa Cheeki Info Finder

- weebsaayiotii Aafrikaa Cheeki irratti (africacheck.org/how-to-fact-check/factsheets-and-guides)
- Info Finder (africacheck.org/infofinder)

Dhugaa vs. yaada nama dhuunfaa: Maaltu qoratamu danda'a?

Himni hundii dhugummaan isaa hin qoratamu. Dhugaa dhugoomsuu dura gaafin oof gaafachuu isiinirra jiru mirkana'uu ni danda'a moo, ykn hindhugoomsamaa moo mitii? Dha.

Maaltu dhugoomsamuu danda'aa?	Maaltu dhugoomsamuu hin danda'aamnee?
<ul style="list-style-type: none">• Himni ragaan fi qabannaadhan mirkana'uu danda'u	<ul style="list-style-type: none">• Yaada Nama dhunfaa• Waadaa ykn Tilmaamaa yeroo fuldura

Dhugaa Vs Yaada nama dhunfaa

Ragaan fi Qabannaan dhagaa golee Dhugaati. Dhugaan dhugoomsaamuu danda'a.

Himn yaada dhuunfaa dhugummaan isaa hin qoratamu. Kan dhugummaan isaa qoratamu waan dhugaa ykn soba ta'uun isaa ragaadhaan mirkanaa'uu danda'u qofa. Himni dhugummaan isaa qoratamu karaa hidha armaan gadiitiin

Dhugumaan isaa kan qoratama yaada dhuunfaa osoo hin taane dhugaa ragaadhaan mirkanaa'uu danda'uudha.

Yaadni nama dhuunfaan amantaa ykn ilaalcha tokko irrati hundaa'e fi gar tookrrti hirkatee yaaduuma Kenya. Imma tokko dhugaa akka ta'e yaaduun keenya immicha gugaa hin godhu. dhugummaan hin qoratamu. Fkn. Namoon lama mana tokko keessa jiran haa jennu. Tokkichi manichii hin qorra yoo jedhe, sun moo ho'aadha yoo jedhee, yaadni dhunfaa isaani dhugoomsamu hin danda'amu. Kan dhugoomsamuu danda'uus hoo'ina manicha qofa.

Akkasumas, **tilmaamni** namoonni waan gara fuula duraatti ta'uu deemu irratti qabaniifis dhugummaan hin qoratamu. Haa ta'uu malee, dhugummaa qorattoonni waadaa namoonni siyasasa galan qabachuud-haan gara fuula duraatti waadaan sun guuttamuu fi dhiisuu dhugummaa issanii qorachuu danda'u.

Maal maaltu dhugummaa isaa Qoratama ykn hin qoratamne?

Hima dhugummaa isaa qorachuuf qabannaa fi ragaa ifaan jiru qabaachuu qabduu. Fakkeenyaa asii gadii ilaala.

Hima: dhaabbanni Fayyaa Addunyaay Dhukkuba Vaayiresii Koroona ittisu keessatti hama danddeettii isaatti dalagaa jira.

Hima kana dhugummaan isaa kan qoratamuu miti. Sabani isaas, waan akna irratti namooni adda addaa ilaalcha addaa qabaachuu danda'u.

Hima: Vaayiresiin koroona copha vaayiresi koroonaatiin nama qaba.

Himni kun dhugummaan isaa qoratamuu ni danda'a. Sababni isaas, dhugummaan hima kanaa ragaadhaan mirkaneessuun waan danda'amuuf.

4 Africa Check: youtube.com/watch?v=o6DPFh0Fvi8&ab_channel=AfricaCheck

5 Africa Check: africacheck.org/promise-trackers

1) Maaltu dhugummaan isaa qoratama?

Adeemsa dhugummaa qorannoo Aafrikaa cheekitti inni jalqabaa taatee raawwatmae jedhamae sana adda baasuudhaan madda odeeffanno sana qorachuun adda baasuudha. Yeroo hedduu odeeffanooleen tokko tokko akka waan namni tokko barreesseetti yookna dubbatetti dhiheefama. Odef fanooleen akkasii yeroo gaazexaa irratti maxxanfaman ta'een raawwate jedhame sun raawwachuu fi dhiisuu isaa adda baasuudhaaf sagalee yookan suur- sagalee ta'ee raawwate jedhame sana agarsiisu barbaaduu barbaachisa

Gurshaa waraabii barbaduu

- Gaazexeessaa yookaan nama bira a sagantaa sana hordofe qunnamuudhaan sagalee yookan suur- sagee woraabuu isaa gaafachuudhaan irraa qoodachuu
- Suur- sagee sagantaa sanaa youtube irra yookan marsaa hawaasaa biro jiraachuu fi dhiisuu ilaalu.
- Qopheesitoota sagantaa raadiyoo yookan Kiliiphii qunnamuu

Odeeffanno sun eessatti fi eenyun akka woraabbame adda baasuun hin danda'amu taanaan barruu dhugummaa qorannoo keessatti adda baasuun akka dadhabame eeruun barbaachisaadha Akkasumas dhaabbilee yookan namoota dhuunfaa akka madda odeeffanoo sanaatti eeraman qunnamuudhaan dhugummaa isaa qorachuun barbaachisaadha. Itti dabalees, dhimmichi nuti qiorataa jiru dhimma saayinsii wajjiin qabte yoo ta'e, qorannoolee kanaa dura jira jiranii fi sarveeyi hojjatame ilaaluudhaan dhugummaa waan sanaa qorachuu feesisa. Namoota hooggansa mootummaa fi oofishaalota biro qunnamuun yoo barbaachise lakkofsa bilbilaa isaanii, emalii, tiwuutara fi kanneen kana fakkatan karaa weebaayitii isaanii oofishaala ta'een ilaalu barbaachisa

2) Jechootaa fi yad-rimee hiikuu

Waan namni tokko jedhe nan beeka jedhanii akkuma inni jedhe fudhachuu osoo hin taane nama waan sana dubbate maal akka jedhee fi maaliif akka jedhe gaafachuun feesisa. Jechootaa fi yaad- rime jecha nama tokkoo keessa jiru sirritti hubbachuu barbaachisaadha. Jechoonni tokko tokko akkaataa galuumsa isaanii irratti hundaa'uudhaan hiika gara garaa keennuu waan danda'aniif jechoota hima tokko keessa jiran akkataa galuumsa isaanitti itti fayyadamuu feesisa. Itii dabaluudhaanis, waa'ee yaad- rime tokkoo beekuudhaaf namoota waa'ee sana irratti beekkumsa fi muxannoo wagga dheeraa qaban gaafachuun barbaachisaadha.

Daandii sirrii qabachuudhaaf gorsaalee barbaachisoo:

- Baruulee Afrikaa Cheekii ilaala. Barrulee kanaan dura barra'an adda-addaa qabaachuun Keenya carra guddadha.
- Hayyoota gafaadhaa. Istandardiin biyyoota adda addaati gara garumaa qabaachu akka danda' an yadadhaa.

3) Ragaalee jiryu qorachuudhaan isaa yeroo dhihoo fayyadamuu

Namni dhuunfaa yookan dhaabanni tokko taateen tokko raawwatamuu mirkaneessuudhaaf raga isiniti yoo fide, raga sana fayyadamuu dura, ragaan iddoo, yeroo, biyyaa fi garee waa'ee isaa haasa'aruu wajjiin walitti dhufeenya akkamii akka qabu qorachuu barbaachisa. Fakkeenyaaaf, waa'een taate haasa'amaaruu waa'ee Ardii tokkoo yoo ta'ee waa'ee waan sana guduunfaa irra gahuudhaaf odeeffanoon jiru gaha ta'uu adda baasuu barbaachisa. Akkasuams,akkataa odeeffanoon sun itti sassabames sirnaan qorachuu barbaachisaadha.

4) Hayyoota Dubbisuu

Waa'ee taatee tokkoo qaama beekkumsaa fi muxxannoo qabu dubbisuudhaan taateen sun raawwatamuu fi raawwatamuu dhiisuu gaafachuudhaan gorsa ogummaan deeggrame fudhacuun barbaachisaadha. Fakkeenyaaaf, taateen raawwatame jedhame sun qorannoo saayinsii waajjiin wal kan wal qabate yoo ta'ee, nama yookaan dhaabbata waa'ee sana irratti qorannoo gaggesesse qunnamuudhaan waa'ee taatee raawwatame jedhee siritti qorachuu barbaachisa.

Gurshaa Hayyuu argamaa gaarii argachuuf

- Deeskii midiyyaa Yunivarsitii ykn Fuuli dhunfaa fayyadaa isa duraati
- Yeroo hayyuulee waliin haasoftan, Nama bira akka isiniti agarsiisan godhaa. Keesattu Nama kabajan ta'ee garu yaadaan falaa isaa ta'an.
- Mala fayyadaa Google Pirofesara barbaaduuf + [Naanoo bekkamaa] + .ac ykn .edu.

5) Taatee tokko ragaadhaan deegaruu

Akkataa dhuqummaa taatee tokkoo ittiin qorattan sirriiti baldhsaanii ibsuu fi ragalee guduunfaa irra geesan sana irra akka geessanii fisin gargaare dhiheessuu fi madden ragaalee ssirritti eeruun barbaachisaadha. Namni biraan dhugummaa taatee sanaa qoratee ragaalee jiru fayyadamuudhaan guduunfaa namni jalqaba dhugummaa taatee sanaa qorate irra gahe irra gahuu danda'u qaba. Ragaalee barreeffamaa dhugummaa taate tokkoo qorachuu wajjiin wal qabtee argaman sitrnaan ol kaayuu fi barruu dhugummaa qorannoo tokko maxxansuun dura dhaabanni dhugummaa qorannoo hojii dhugummaa qorannoo dalagu sun yaada akka irratti kenu gochuun barbaachisaadha

Dhugummaa qorannoo odeeffannoo Faya

1) Namni odeeffannoo sana qoodutti jiru eenu? Waa'een odeeffannoo sanaa wanti beekkamu jiraa?

- Enyutu barreffamicha barreesse?
- Namni barreesse sun dhimma sana irratti ogummaa yeroo dheeraa qabaa?
Yeroo hedduu namoonni tokko tokko osoo ogummaa sana hin qabatin maqaa Doktora jedhuun yeroo of waaman ni muldhata. Waan namni tokko haasa'u namni haasa'aaru sun waan haasa'utti jiru san beeku isaa wanti isin shakkisiisu jiraa?
- Kaayyoon namni odeeffannoo tokko quoduuuf maaliidha? Odeeffannoo sana facaasuudhaan faayidaan namni sun argatu jiraa?
- Gaafilee yeroo dhugummaa odeeffannoo tokkoo qorannu gaafachuu qabnu?

2) Miidiyaalee idileetiin gabaafameeraa?

Odeefannooleen h marsaalee Hawaasaa irra naanna'an hedduun miidiyaalee idileetiin hin gabaafamana. Fakkeenyaaaf bara faranjootaa 2017tti odeeffannoone waa'ee Doktora biyya Filippiinsi kan qoricha dhuk-kuba sukkaaraa aragate jedhamee heduu hafarfamaa tureea. Dhugaa dubbachuudhaaf, doktorri biytu Filippiinsi kun akkuma jedhamee sana qoricha dhukkuba sukkaaraa wagga Shan dura argateera osoo ta'ee oodu ijoo miidiyaalee ta'uu danda'a ture. Akkasumas badhaasaa noobelitiif kaadhimamuu danda'a ture. Sababni oduun kun miidiyaalee idileetiin hin gabaafamneef oodu sobaa waan ta'eef. Aafrikaa Cheeki odeeffannoo kana irratti dhugummaa qorannoo hojjatee ture.

3) Joornaalii Meedikaala keessatti ilaalamereeraa? Yoo ilaalamereera ta'e, Joornaalichi buu'uura seeraa eegeeraa?

Miidiyaalee idileetiin gabaafamuu fi dhiisuu, akkasumas osoo hin maxxanfamiin dura joornaalii meedikaala keessatti gulaalamereeraa? Qajeelchitooni lamaan kunniin dhugummaan barrulee saayinsawaa yeroo shakkaman qorachuudhaaf kan fayyadaniidha. Kanaan wal qabatee gaafilee yeroo hedduu ka'an;

Qajeelchituu: 7 Adeemsalee yeroo namni tokko saayinsii dhugaa hin taane haasa'u ittiin adda baasan

Qajeelchituu 8: How to spot predatory academic journals in the wild

4) Ragaan odeeffannoo dhihaate sana deeggaruudhaaf dhihaate dhugummaa qabaa?

Yaada nama dhuunfaatii moo bu'aa qoranno saayinsawaati?

Yeroo heduu yaadni nama dhuunfaa soba yookan immoo dogoggorsiisaadha. Keessaattu marsaalee ha-waasaa irratti namoonni yaada dhuunfaa isanii akka bu'aa qoranno saayinsawaaa fakkeessanii yeroo dhi-heessantu muldhata. Odeeffanoolee sobaa akkasi qolachuudhaaf gaafilee akka , odeeffannoone sun yoom sassaabame? Akkamitti sassaabame? Bu'aa qorannooti yoo jedhame, namoota meeqatu qoranno sana irratti hirmaate? Bu'aan qoranno sanaa guutuu biyyaatti hojiirra ooluu danda'aa? Qorannichi guutuu biyyaatti moo naannoo murtaa'aa irratti gaggeefame?

6 Africa Check: Non, il n'y a pas encore de vaccin contre le diabète, fr.africacheck.org/reports/non-ny-a-de-vaccin-contre-diabete

7 Africa Check: 7 steps to detect someone is talking science nonsense africacheck.org/factsheets/guide-7-steps-detect-someone-talking-science-nonsense

8 Africa Check: How to spot predatory academic journals in the wild, africacheck.org/factsheets/guide-how-to-spot-predatory-academic-journals-in-the-wild

5) Qorannoona gaggeeffameera taanaan, qorannicha haala kamin gaggeeffame?

Odeeffanoon waa'ee fayyaa qorannoodhaan deeggarammeera taanaa, odeeffannichaan wal qabatee gaafilee hedduu ka'uu ni danda'. Fakkeenyaaf;

Namni qoricha jedhame sana irraa mallaqa aragataa jiru jiraa?

Jira yoo ta'e, eenu? Namni qoricha aragame jedhame saniin fayye jiraa? Yoo jiraate, eenu, eessatti?

1 Dhubuma Aafrikaa keessatti dubartoota afur keessa tokko dhifhinna sammutiin hubamu? Kana irratti dhugummaa qoranneera. (Fact-checking Tanzanian president John Magufuli on inhaling steam to treat Covid-1)

6) Namni qoricha jedhame sana irraa mallaqa aragataa jiru jiraa? Jira yoo ta'e, eenu? Namni qoricha aragame jedhame saniin fayye jiraa? Yoo jiraate, eenu, eessatti?

Fakkeenyoota Gabaasa haqa-mirkaneesuu Fayyan walqabataan

- Dubartii Afrikaa afuur keesa tokkoo mukaa'uudhan ni rakkatti? Mirkaneesuuf [africacheck.org/fact-checks/reports/do-one-four-women-africa-sufferdepression-we-checked](http://africacheck.org/fact-checks/reports/do-one-four-women-africa-suffer-depression-we-checked)
- Pirezidantiin Tanzaniyyaa Joon Magufuliin Kovid-19 yalaamuf meeshaa afuuura fayyadamuu isaani mirkaneesuuf africacheck.org/fact-checks/reports/fact-checking-tanzanian-president-john-Magufuli-inhaling-steam-treat-covid-19
- Eeyyen, Biyya Afrikaa kibba keesaatti dhiibeen Kardiyo Vaskulariin sababa du'aa lammafaati. africacheck.org/fact-checks/reports/yes-cardiovascular-disease-second-leading-cause-death-south-Africa
- Jeequmsa #EndSARS : baasii fayyaa fi barumsaa Nayijeriyyaa baasii qondalootaa waliin madaaluudhan Africa check.org/fact-checks/reports/endsars-protests-comparing-nigerias-health-and-education-spending-cost-lawmaker
- Miti! Akka dhabbani inshuraansiin jedheetti Biyya Nayijeriyyaa kessatti manmi 300,000 wagga tokkotti hin du'an. africacheck.org/fact-checks/reports/no-malaria-doesnt-kill-300000-people-nigeria-year-insurance-seller-claimed
- Cheekiin Afrikaa hundaa Koroonavayyirasi bakka tokkotti haqa mirkaneesa africacheck.org/fact-checks/reports/live-guide-all-our-coronavirus-fact-checks-one-place

Waa'ee Aafrikaa Cheeki

Aafrikaa Cheek bara faranjootaa 2012 keessa biyya Afrikaa Kibaa magaalaa Johannesburg keeessattii akka dhaabbata dhugummaa qorannoo wolabaa akka ardi Aafrikaatti isaa jalqabaa t ta'ettt hundeef-fame. Yeroo ammatti dhaabanni kun ta'eewwan kumaatamaan laakkawaman Afrikaa kibbaa qofa osoo hin taane biyyoota Aafrika biroo keessatti dhugumma qorataa jira. Dhaabbatichi Afaan ingliffaa fi Afaan Faransaayi fayyadama. Dhabbanni dhugummaa qorannoo kun faffacaati odeeeffannoo sobaa hirdhisuudhaaf yaada namoota dhuunfaa taatee dhugaa irraa adda baasuun dhugummaa isaa qorata. Dhaabbatichi, dhaabbata wolabaa fi bu'aaf hin hojannee fi mallaqa keenaa dhaabbilee ummataa adda addaa irraa argatuun kan socho'uudha. Hanga hardhaatti dhaabbatichi namoota 5,100f leenjii akkataa dhugummaa qorannoo irratti kenne yoo ta'ee isaan keessaa hedduun isaan gaazexeesitoota.a

Teessoon keenya.

12th floor, University Corner, Cnr Jorissen and Bertha Streets Braamfontein, Johannesburg

Barruun kun eeyyama fi deeggarsa Fojo Media Institute dhan gara afaanota Itoophiyaatti Haq-Cheekiin hikkame. Haq-Cheekiin Afbaay'ee Pirojectii haq-mirkaneesaa Itoophiyaatti hunda'e ta'ee kuutaa oduu Addiis Zayibee jalatti kan ummaame. Yeroo ammaa Boordiidhan kan hoogganamuufi Dhaabbata hawaas-aa sivililii kan ta'e Inform Afrikaa keessaati Piroojaktii odeeffaannoo kijibaa ittisuu jalatti haqa mirkan-eesa. Haq-Cheekiin Oddeesaalee midiyyaa adda-adda keesaa bahaan Ingilifaatiin, dabalataanis afaan biyya keesaa afuuriin (Afaan Amarifaa, Afaan Oromo, Afaan Tigrifaa fi Afaan Somalee) dugaa mirkaneesufi qabbiyyee torguu irratti hirmaate.

info@africacheck.org

africacheck.org

[@AfricaCheck](https://twitter.com/AfricaCheck)

[Facebook.com/AfricaCheck](https://www.facebook.com/AfricaCheck)

[@AfricaCheck](https://www.instagram.com/AfricaCheck)

[Africa Check](https://www.linkedin.com/company/africa-check/)